

KRONIKA

I ogólnopolska konferencja naukowa „Ochrona zbiorów bibliotecznych. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość”, Bydgoszcz, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, 19-20 V 2016 r.

W dniach 19-20 maja 2016 r. w Bydgoszczy odbyła się, zorganizowana z inicjatywy Zakładu Bibliotekarstwa i Czytelnictwa Katedry Informacji Naukowej i Bibliologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego¹, pierwsza ogólnopolska konferencja naukowa pod tytułem „Ochrona zbiorów bibliotecznych. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość”. Jej podstawowym celem było przybliżenie słuchaczom zagadnień związanych z zabezpieczaniem, ochroną i konserwacją zbiorów bibliotecznych w przeszłości, jak i w chwili obecnej, a także refleksja na temat przyszłych wyzwań związanych z tym problemem. Uczestnicy spotkania wysłuchali osiemnastu referatów². Wśród prelegentów i słuchaczy znaleźli się zarówno przedstawiciele środowisk naukowych (bibliolodzy, historycy), jak i praktycy (pracownicy archiwów, bibliotek, muzeów czy prawnicy poruszający się w obszarze dziedzictwa kulturowego), dzięki czemu obrady zyskały charakter interdyscyplinarny³.

Po oficjalnym powitaniu uczestników debaty przez dyrektora Zakładu ks. dr. hab. prof. UKW Zdzisława Kropidłowskiego i dziekan Wydziału Administracji i Nauk Społecznych dr hab. prof. UKW Annę Koziczak, rozpoczęła się sesja plenarna poświęcona ochronie zbiorów w pierwszej połowie XX w. Otworzyło ją wystąpienie Ryszarda Nowickiego, przedstawiciela gospodarzy, poświęcone działalności krakowskiej Delegatury Ministerstwa Oświaty w obszarze zabezpieczenia księgozbiorów opuszczonych i porzuconych, ze szczególnym uwzględnieniem działalności Marii Quirini⁴ na Pomo-

¹ Głównymi organizatorami przedsięwzięcia byli: R. Nowicki, Joanna Gomoliszek, Katarzyna Wodniak oraz Paweł Marzec.

² Na konferencję nie dotarła Małgorzata Pronobis-Gajdzis z Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, z wystąpieniem na temat *Konserwacja-restauracja zabytkowych kodeksów – wczoraj, dziś, jutro*.

³ Uczestnicy sympozjum reprezentowali 29 ośrodków z 15 miast.

⁴ Absolwentka (bez magisterium) bibliotekoznawstwa na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Po zakończeniu II wojny światowej – w 1946 r. z ramienia Ministerstwa Oświaty na Okręg Pomorza Zachodniego – została oddelegowana do Szczecina, aby zabezpieczać porzucone

rze Zachodnim, której w trakcie prac zabezpieczających udało się dotrzeć aż do 47 miejscowości i zabezpieczyć ponad 300 000 tomów. Następnie Andrzej Drózdź, z Biblioteki Jagiellońskiej, w referacie *Segregacje – selekcje – makulatura. Funkcje i dysfunkcje systemu książki w latach 1945-1956* zwrócił uwagę m.in. na pewne mankamenty badań bibliologicznych, zarówno w sferze materiałów źródłowych (np. ich fragmentaryczność), jak i metodologii. Pierwszą sesję zakończyło wystąpienie Doroty Pietrzakiewicz z Uniwersytetu Warszawskiego, która przybliżyła sylwetkę Piotra Bańkowskiego (postaci ważnej, a nie do końca funkcjonującej w świadomości środowiska bibliotekarskiego)⁵. Referentka omówiła jego aktywne udziały w pracach rewindykacyjnych prowadzonych na mocy traktatu ryskiego, gdy wyszukiwał w Rosji rękopisy i druki proveniencji polskiej, a także zaangażowanie w zabezpieczanie zbiorów bibliotecznych i archiwalnych w czasie II wojny światowej.

Panel *Ochrona zbiorów w ujęciu historycznym* podzielony został na dwie części i poświęcony sposobom zabezpieczania książek w przeszłości. W pierwszym referacie – *Ochrona zbiorów w bibliotekach bernardyńskich, dominikańskich, jezuickich i paulińskich w XIII-XVIII w. w świetle ustawodawstwa zakonnego* Tomasz Stolarczyka z Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego – uczestnicy wysłuchali informacji na temat wytycznych i prawnych regulacji mających na celu zabezpieczanie książek i księgozbiorów w każdym z wymienionych w tytule zgromadzeń. Autor ogólnie omówił pewne reguły postępowania w tych czterech zakonach, które były dla nich wspólne, np. zamykanie pod kluczem książek i tylko w wyjątkowych przypadkach wypożyczanie ich na zewnątrz, niemożność posiadania książek na własność przez braci, regularne – nawet coroczne – przeprowadzanie skontrum, kary za zniszczenie bądź zagubienie tomów (np. karcer, chłosta, nieudzielenie rozgrzeszenia, a w szczególnych przypadkach nawet ekskomunika). Warto tu jednak podkreślić, iż zakładanie i rozwój bibliotek powiązane było ze stosownymi przepisami zawartymi w regułach bądź konstytucjach zakonnych, a przepisy biblioteczne ewoluowały wraz ze wszystkimi innymi normatywami. Wśród tzw. starych zakonów ustawodawstwo biblioteczne wywodziło się bezpośrednio z samych reguł, w nowych zaś stanowiło integralny fragment wszystkich przepisów konstytucyjnych. Najwyższy poziom osiągnęło w Towarzystwie Jezusowym, gdzie w każdym domu zakonnym znajdowała

---

i opuszczone księgozbiory poniemieckie. W latach 1947-1950 kierowała Zbiornicą Księgozbiorów Zabezpieczonych w Szczecinie. W 1953 r. przeniosła się do Krakowa, gdzie pracowała w Bibliotece Akademii Medycznej. Zob.: P. Garlicki, *Teki Marii Quirini jako źródło do dziejów poniemieckich księgozbiorów na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Księgozbiory rozproszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej*, red. A. Siuciak, Malbork 2015, s. 83-94; tenże, *Maria Quirini i inni pracownicy Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Szczecinie*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2013, nr 2-3, s. 69-74.

⁵ P. Bańkowski nie ma biogramu w *Słowniku pracowników książki polskiej*.

się wspólna biblioteka domowa (*communis*), a księgozbiory specjalistyczne i podręczne były organizowane w zależności od rodzaju prowadzonych studiów i prac. Prócz tego każdy jezuita, obejmujący nowe stanowisko, otrzymywał potrzebny mu podręczny zbiór książek, a niektóre kolekcje specjalistyczne mieściły się w pokojach mieszkalnych⁶. Następnie Maria Otto z Biblioteki Gdańskiej PAN omówiła regulaminy obowiązujące czytelników oraz ich rolę w chronieniu zbiorów na przykładzie swej macierzystej ksiąźnicy (najpierw Bibliotheca Senatus Gedanensis, potem miejskiej *librarii*, a obecnie ksiąźnicy Polskiej Akademii Nauk). Mimo zmian zachodzących w przepisach, od roku ufundowania instytucji (1596) do czasów współczesnych, podstawowy cel tworzonych regulaminów zawsze stanowiła ochrona zbiorów przed zniszczeniem, kradzieżą/utrata, jak również dbałość o porządek⁷. Pierwszą część sesji zakończył referat Ewy Goumissi z Centrum Wiedzy i Informacji Naukowo-Technicznej Politechniki Wrocławskiej, która przybliżyła słuchaczom sposoby i wytyczne ochrony książek i rękopisów stosowane w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie w latach 1900-1939. Interującym uzupełnieniem treści wystąpienia był materiał ikonograficzny.

Druga część sesji skupiała się na problematyce ochrony i zabezpieczania zbiorów bibliotecznych prezentowanej na kartach literatury fachowej oraz prasy w pierwszej połowie XX w. Piotr Lewkowicz z Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego mówił o tych aspektach poruszanych na łamach literatury bibliotekarskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Prelegent zaprezentował instrukcje, regulaminy oraz poradniki, które miały pomóc bibliotekom w ochronie zarówno całych księgozbiorów, jak i pojedynczych druków. Warto tu podkreślić, iż po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. podstawowymi zadaniami dla odradzającej się Rzeczypospolitej było zlikwidowanie różnic istniejących pomiędzy poszczególnymi ziemiami wcielonymi do trzech państw zaborczych, repolonizacja instytucji życia publicznego i kulturalnego. Dla bibliotek konieczne były procesy ujednoczające zasady ich funkcjonowania, sposoby gromadzenia, opracowywania, przechowywania czy udostępniania zbiorów. Natomiast Przemysław Garlicki z Ksiąźnicy Pomorskiej zaprezentował wkład szczecińskiej prasy w proces ochrony zbiorów w latach 1945-1950, na przykładzie takich tytułów jak: „Kurier Szczeciński”, „Głos Szczeciński” czy „Szczecin”.

W trakcie panelu trzeciego zatytułowanego *Konteksty ochrony zbiorów* poruszona została tematyka możliwości praktycznych i technicznych zabez-

⁶ Por. L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013.

⁷ Referentka poddała analizie przepisy od najstarszego, ogłoszonego drukiem w 1686 r., po obowiązujące współcześnie.

pieczania materiałów bibliotecznych, archiwalnych oraz muzealnych. Katarzyna Sikora z Uniwersytetu Gdańskiego w referacie *Materiały biblioteczne, muzealia, zabytki. O rozłączności systemów ochrony* omówiła różne sposoby opieki, dozoru i udostępniania dóbr kultury. Odnosząc się do obowiązujących aktów prawnych (np. ustawy o bibliotekach⁸, ustawy o muzeach⁹ czy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad nimi¹⁰) – z uwzględnieniem późniejszych ich zmian – oraz doświadczeń różnych instytucji, autorka zaproponowała wspólny system ochrony spuścizny kulturalnej. Natomiast Agnieszka Bangrowska z Uniwersytetu Śląskiego zaprezentowała możliwości zastosowania substancji grzybobójczych na co dzień używanych w rolnictwie do ochrony zbiorów bibliotecznych. Przedstawiła podjęte przez siebie badania nad fungicydami pod kątem ich przydatności w ochronie książki zabytkowej. Na koniec tej części Zdzisław Gębołyś – reprezentant gospodarzy – przybliżył słuchaczom organizację i działalność firmy komercyjnej Zentrum für Bucherhaltung z Lipska oraz zakres świadczonych przez nią usług, m.in. masowego odkwaszania papieru. Referat wywołał dyskusję wśród uczestników sympozjum, gdyż cennik usług tej firmy (działającej w oparciu o najnowsze techniki konserwacji i zabezpieczania zbiorów) znacznie przewyższa budżety większości bibliotek tak w Niemczech, jak i w Polsce.

Drugiego dnia konferencji, w trakcie panelu czwartego – *Od konserwacji do digitalizacji* – debatowano o zmianach i nowych technologiach stosowanych do ochrony dokumentów. Interesujący był referat Elżbiety Pokorzyńskiej z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego zatytułowany *Modele organizacji introligatorsko-konserwatorskiej ochrony zbiorów*, w którym prelegentka omówiła działalność tego typu prowadzoną przez zewnętrznych, pozabibliotecznych wykonawców, a także zaprezentowała wyniki przeprowadzonej przez siebie ankiety dotyczącej funkcjonowania przybibliotecznych pracowni introligatorskich i konserwatorskich. Z badań tych wynika, że na 42 biblioteki, które odpowiedziały na zaproszenie do ankiety, 21 posiada własne introligatornie. Prelegentka zauważyła również pewne tendencje: biblioteki dysponujące pracownikami introligatorskimi wykonują więcej tego typu prac, np. Biblioteka Jagiellońska dokonuje ok. 10 000 opraw rocznie. Jednak księżnice borykają się z wieloma problemami, przede wszystkim z brakiem odpowiednich finansów na konserwację. Środki te pozyskuje się z zewnątrz (różnego rodzaju dofinansowania), natomiast prace introligatorskie wykonywane są z własnych budżetów. W kolejnym wystąpieniu Joanna Matyasik z Wojewódzkiej i Miejskiej Bi-

⁸ DZ.U. 1997 nr 85, poz. 539.

⁹ DZ.U. 1997 nr 5 poz. 24.

¹⁰ DZ.U. 2003 nr 162, poz. 1568.

blioteki Publicznej w Bydgoszczy zaprezentowała dziesięć projektów zrealizowanych przez bibliotekę w latach 2011-2015 w celu zabezpieczenia kolekcji. Były to przede wszystkim działania chroniące oraz konserwujące stare druki z tzw. „Bibliotheca Bernardina” (ok. 1500 starych druków, w tym prawie 100 z XV w.).

Kolejna sesja – *Modele, systemy, dobre praktyki, czyli ochrona zbiorów w praktyce* miała charakter praktyczny i pragmatyczny. W panelu wystąpili bibliotekarze, którzy na co dzień odpowiedzialni są za zabezpieczanie zbiorów w różnych sytuacjach. Anna Polańska i Anna Zelmańska-Lipnicka z Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych w Gdańsku omówiły dwa realizowane projekty mające na celu zabezpieczanie i ochronę zbiorów w ich placówce. Pierwszy z nich związany jest z udziałem w pracach nad platformą Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej, drugi zaś z ewidencją i digitalizacją spuścizny po artyście rzeźbiarzu Franciszku Duszeńce (1925-2008). Ewa Tomaszewska z poznańskiej Biblioteki Instytutu Technologii Drewna podzieliła się doświadczeniami z zakresu ochrony księgozbiorów o charakterze technicznym, prezentując sposoby i narzędzia ich zabezpieczania w różnych okresach działalności swojej macierzystej placówki. Wątek był kontynuowany przez Teresę Skibicką z Biblioteki Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy, która w interesujący sposób opowiedziała o problemach związanych z dokumentami normalizacyjnymi, a mianowicie o wysokich kosztach ich pozyskania, ograniczonej dostępności i konieczności skutecznego przestrzegania praw autorskich. Następnie Agnieszka Kościelniak-Osiak z Oddziału Promocji, Wystaw i Współpracy Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie podzieliła się swoimi doświadczeniami związanymi z ochroną i bezpieczeństwem zbiorów bibliotecznych użyczanych w charakterze obiektów wystawowych. Referentka opowiedziała o opracowanej przez warszawskich bibliotekarzy uniwersyteckich procedurze wypożyczania (opartej na zaleceniach i algorytmach stosowanych w muzealnictwie) zbiorów do różnych placówek w kraju i za granicą. Zaprezentowała nowatorską *check-listę*, która jest niezbędna przy kontroli każdego tego typu przedsięwzięcia. Wystąpienie to spotkało się z dużym zainteresowaniem uczestników konferencji. W trakcie dyskusji skierowano do autorki wiele pytań oraz prośb o szersze wyjaśnienie kwestii zasygnalizowanych w referacie. Panel zamknęła Ewa Elżbieta Witkowska z Biblioteki Uniwersytetu w Białymstoku wystąpieniem *Japońskie biblioteki po wielkim trzęsieniu ziemi w 2011 roku – proces odbudowy*. Prelegentka przybliżyła wydarzenia z marca 2011 r., gdy Japonię nawiedziło trzęsienie ziemi, w wyniku którego zniszczeniu w różnym stopniu uległy także biblioteki. Autorka w sugestywny sposób omówiła jak Japończycy przeprowadzili działania naprawcze w zniszczonych bibliotekach, zapewniając jednocześnie w mia-

rę nieprzerwany dostęp do książek dzięki zorganizowaniu m.in. bibliobusów, tymczasowych bibliotek czy kącików bibliotecznych¹¹.

Obrady zakończyło podsumowanie głównego organizatora konferencji – Ryszarda Nowickiego. Każdej sesji towarzyszyło duże zainteresowanie, a ożywione dyskusje przenosiły się w przerwach z sal obrad do kularów. Liczba uczestników sugeruje, że istnieje duże zapotrzebowanie na konferencje poświęcone ochronie książek. Organizatorzy mają nadzieję na kontynuowanie obrad w kolejnych edycjach.

Dorota Pietrkiewicz
Katarzyna Seroka
Warszawa

---

¹¹ Zob. też: *Japan Committee for UNICEF Emergency Relief and Reconstruction Support Six-Month Report. East Japan Earthquake and Tsunami Disaster – Toward a Child-Friendly Reconstruction*, [online] <http://www.unicef.org.hk/upload/NewsMedia/download/international/JAPAN_6_months_2011_Report.pdf>. (03.11.2016).

Konferencja naukowa „Książka dawna i jej właściciele – stan badań, opracowanie, perspektywy”, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 29 IX-1 X 2016 r.

W dniach 29 września – 1 października 2016 r. w historycznych murach Ossolineum odbyła się międzynarodowa konferencja „Książka dawna i jej właściciele – stan badań, opracowanie, perspektywy”¹. Obrady zorganizował Zakład Narodowy im. Ossolińskich, występujący w imieniu Grupy Polskich Bibliotek Naukowych Gromadzących Stare Druki, działającej w ramach Konsorcjum Europejskich Bibliotek Naukowych (CERL). Wydarzenie zostało objęte patronatem honorowym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, a dofinansowania udzieliło Wrocławskie Centrum Akademickie, funkcjonujące przy Urzędzie Miejskim Wrocławia. To już trzecie spotkanie przedstawicieli polskich bibliotek i CERL, tym razem poświęcone problematyce badań proveniencyjnych i rejestracji zabytkowych księgozbiorów². Konferencja wzbudziła duże zainteresowanie środowiska naukowego i bibliotekarskiego, nie tylko krajowego. Uczestniczyło w niej ponad 100 osób, wygłoszono 58 referatów, podzielonych na siedem bloków tematycznych: bazy proveniencyjne – zbiory bibliotek naukowych – struktura proveniencyjna; zbiory bibliotek naukowych – proveniencje kolekcji inkunabułów; zbiory bibliotek naukowych – kolekcje historyczne; zbiory bibliotek naukowych i publicznych – kolekcje historyczne; zbiory bibliotek kościelnych; inne zagadnienia proveniencyjne. Prelegenci reprezentowali 27 bibliotek polskich i 12 zagranicznych oraz CERL.

Po powitaniu uczestników przez Dyrektora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, dra Adolfa Juzwenkę, i jego zastępcę, dra Mariusza Dworatschka, jako pierwsi głos zabrali goście. Marian Lefferts, Dyrektor Wykonawczy CERL, przedstawiła krótką historię i plany Konsorcjum na najbliższe lata (2017-2020). Priorytetem będzie przeniesienie baz CERL Thesaurus na nową platformę; zabieg ten pozwoli na usprawnienie wpisywania danych oraz umożliwi bezpośrednie łączenie się innych baz z bazą CERL. Projektowane jest rozbudowanie kryteriów wyszukiwawczych (m.in. poprzez nazwy regionów i chronologiczne). Trwają również przygotowania do utworzenia

¹ Ang. „Early printed books and their owners”.

² Pierwsze seminarium odbyło się w dniach 14-15 stycznia 2009 r. w BUW, drugim była coroczna konferencja CERL, również w BUW, w dniach 28-30 października 2013 r. pt.: „STOP THIEF! Preventing and Investigating Theft from Collection in the Digital Age”.

bazy służącej rejestracji opraw, z równoczesnym opracowaniem słownika terminologicznego z tego zakresu. Dr Marieke Van Delft z Biblioteki Narodowej Holandii zaprezentowała bazę proveniencyjną CERL. Obecne zadania zespołu koncentrują się na zdefiniowaniu modelu opisu proveniencyjnego oraz zintegrowaniu jej z pozostałymi narzędziami CERL. Baza zostanie udostępniona na portalu ARKYVES³, a do jej współtworzenia zachęcane są pozostałe biblioteki członkowskie CERL.

Monique Huvley z Bibliotheque Municipale de Lyon przedstawiła pokrótce doświadczenia kilku bibliotek francuskich związane ze stworzeniem ogólnokrajowej bazy proveniencyjnej pod nazwą Bibale⁴. Na potrzeby tego projektu powołano w 2013 r. grupę roboczą. Nowa wersja Bibale zakłada połączenie już istniejących baz proveniencyjnych czterech francuskich bibliotek oraz wprowadzanie opisów proveniencyjnych rękopisów i książek drukowanych z datą wydania aż do XX w. Projekt jest w całości finansowany przez fundację Biblissima. Kolejny gość – dr Geri Della Rocca de Candal z Uniwersytetu Oksfordzkiego – opowiedział o projekcie 15cBooktrade oraz bazie MEI (Material Evidence in Incunabula). Projekt 15CBooktrade ma na celu przede wszystkim odtworzenie drogi piętnastowiecznej książki od drukarza do właściciela, identyfikację księgarzy i kupujących, rejestrację ceny sprzedaży danego inkunabułu. W bazie MEI są natomiast odnotowywane cechy indywidualne inkunabułu, takie jak pierwszy i kolejni właściciele, marginalia, glosy, inne ślady lektury, a także opis oprawy. Wszystkie informacje są dzielone na kategorie (właściciele prywatni, instytucje – kościelne lub świeckie, według profesji), marginalia (korektorskie, komentarze do tekstu, pamięciowe itp.). Gromadzenie tych danych, linkowanych z *CERL Thesaurus* (indeks właścicieli) i *Incunabula Short Title Catalogue* (opisy bibliograficzne), umożliwia odtworzenie drogi książki od drukarni do kolejnych użytkowników.

Wystąpienia pozostałych uczestników konferencji dotyczyły w głównej mierze zagadnień związanych z kolekcjami historycznymi przechowywanymi w poszczególnych bibliotekach. Gospodarzy spotkania – Bibliotekę Zakładu im. Ossolińskich reprezentowała dr Agnieszka Franczyk-Cegła, która omówiła projekt publikacji katalogu druków XVI w. ze zbiorów historycznej biblioteki Ossolineum, przechowywanej obecnie w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka i Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Katalog ukaże się w formie drukowanej i elektronicznej. Przy jego tworzeniu pracują specjaliści z obu bibliotek. Do tej pory opracowano 3017 rekordów bibliograficznych i 1841 proveniencyjnych. Następnie zostały omówione kolekcje i księgozbiory BUWr (We-

³ Zob. ARKYVES, [online] <<http://arkyves.org/>> (7.11.2016).

⁴ Zob. Bibale, [online] <<http://bibale.irht.cnrs.fr/>> (7.11.2016).

ronika Karlak), BUW (Marianna Czapnik), BJ (dr Jacek Partyka), Ossol. (dr Dorota Sidorowicz-Mulak), BUP (dr Rafał Wójcik), BKórn. (dr Aneta Falk) oraz Biblioteki UMCS (dr Marta Puszka). Kolejny cykl wystąpień dotyczył proveniencji inkunabułów zarówno ze zbiorów polskich (Biblioteki Gdańskiej, BN, Książnicy Pomorskiej), jak i z księgozbioru biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie.

Podczas konferencji poruszono także tematy dotyczące księgozbiorów prywatnych. Dr Elżbieta Knapiek z Biblioteki PAN i PAU w Krakowie opowiedziała o bibliotece Świętosława Milczącego⁵. Mimo ascetycznego trybu życia kupował bogato iluminowane i oprawiane druki, często nowości wydawnicze. Jego księgozbiór, z którego do dziś zachowały się 22 inkunabuły w 30 woluminach, posiadał wysokie walory estetyczne. Na kartach książek widnieją liczne noty rękopiśmienne, zawierające m.in. informacje osobiste, dotyczące pochodzenia Świętosława, ufundowanego przez niego szpitala, przenosin do Krakowa. Owe zapisy stanowią nieocenione źródło danych biograficznych, ponieważ tożsamości bibliofila nie udało się dotychczas potwierdzić na podstawie innych współczesnych przekazów. Po śmierci właściciela zgodnie z jego wolą księgozbiór trafił do zbiorów klasztornych.

Szczególnie interesująca była prezentacja dr Iryny Kahur z Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy. Badaczka zajęła się klokiem introligatorskim zawierającym dwa dzieła opatrzone w 1527 r. rękopiśmienną dedykacją Erazma z Rotterdamu. Jedna dedykacja była skierowana do Jana Łaskiego st., arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Polski. Prymas nie posiadał własnej biblioteki, nie zatrzymał zatem dedykowanej mu książki, a na list Erazma zapewne nie odpowiedział. Druk trafił w ręce Jana Łaskiego mł., bliskiego przyjaciela Rotterdamczyka. To on oprawił oba dzieła (drugie dedykowane Hieronimowi Łaskiemu) i oznaczył swoim supereklibrisem z herbem Korab.

Intrygujący wątek pojawił się w referacie Ursa Leu – na podstawie zbiorów z Biblioteki Centralnej z Zurychu prelegent ukazał zjawisko konfesjonalizacji – trendu polegającego na skupowaniu przez bibliofilów książek pochodzących od autorów i wydawców wyznających tę samą co kupujący wiarę. Natomiast Richard Sipek z Narodowego Muzeum w Pradze wygłosił referat na temat kolekcji rodu Nostitzów, przechowywanej w części także przez Bibliotekę Uniwersytecką we Wrocławiu.

W dalszej części spotkania, poświęconej zespołom historycznym bibliotek naukowych, dr Peter Sjökvist z Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali omówił polskie kolekcje (m.in. jezuitów z Braniewa i Poznania) znajdujące się obecnie w tej książnicy. Referat ten uzupełniło wystąpienie Renaty

---

⁵ Zob. *Świętosław Milczący zwany Błogosławionym (zm. 1489)*, [online] <http://www-old.inib.uj.edu.pl/prace_studentow/swieci/kandyd/swietoslaw.html> (7.11.2016).

Wilgosiewicz-Skuteckiej, która zaprezentowała fragmenty kolekcji jezuitów poznańskich z Biblioteki UAM w Poznaniu. Dr Tomasz Szwaciński zrelacjonował wyniki badań prowadzonych przez pracowników BN w Warszawie nad polskimi księgozbiorami (głównie Biblioteką Załuskich) znajdującymi się w zbiorach Biblioteki Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu. Prace te dostarczają unikatowego materiału źródłowego, który umożliwi np. weryfikowanie strat poniesionych w czasie drugiej wojny światowej. Dr Mykola Ilkiv-Svydnytskyi zaprezentował proveniencje znajdujące się na drukach słynnej weneckiej oficyny Manucjuszów przechowywanych w zbiorach Biblioteki Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu im. I. Franki, a Ivan Almes z Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie omówił prywatne księgozbiory bazylianów prowincji ruskiej. Przedstawiono również zespoły proveniencyjne w lwowskich zbiorach Bavorovianum (dr hab. Jolanta Gwioździk, UŚ w Katowicach), bibliotekę Andreasa Müllera Greifenhageniusa (dr Agnieszka Borysowska, Książnica Pomorska w Szczecinie), księgozbiory kolekcjonerów wrocławskich w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach (dr Weronika Pawłowicz) oraz rodziny Oppersdorfów z tej samej biblioteki (Mateusz Ściążko).

W kolejnym bloku wystąpien, dotyczącym zbiorów bibliotek publicznych, zostały omówione kolekcje Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy (dr Joanna Matyasik), księgozbiór Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (ciekawe spojrzenie Anny Rusnok i Jolanty Sztuchlik z Książnicy Cieszyńskiej na książkę dawną obecną wśród najniższych warstw społecznych) oraz dziewiętnasto- i dwudziestowieczne zbiory profesorów fizyki znajdujące się obecnie w Bibliotece Wydziału Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej UJ (Maria Pawłowska).

W cykl pt. „Inne zagadnienia proveniencyjne” wpisały się wystąpienia dr. Bartłomieja Czarskiego z BN w Warszawie i Kacpra Manikowskiego z Uniwersytetu Wrocławskiego dotyczące ekslibrisów (staropolskich oraz poklasztornych ze zbiorów BUWr), a także wykład dr Marii Otto z Biblioteki Gdańskiej PAN na temat wykorzystania katalogów aukcyjnych jako narzędzi do badań proveniencyjnych. Natomiast dr Ewa Syska z UAM wygłosiła referat dotyczący działalności Mariana Swinarskiego, antykwariusza, który pozbawiał książki wcześniejszych znaków własnościowych.

Ostatni blok referatów poświęcono zbiorom bibliotek kościelnych. Zaprezentowano zespoły proveniencyjne inkunabułów ojców paulinów na Jasnej Górze (dr hab., prof. UŚ Leonard Ogierman i dr Jarosław Łuniewski OSPPE) oraz biblioteki księży jezuitów w Krakowie (dr hab. Justyna Łukaszewska-Haberkowa, Ignatianum). Kolejne referaty dotyczyły proveniencji inkunabułów z biblioteki kapituły katedralnej lwowskiej (obecnie w zbiorach karmelitów na Piasku w Krakowie; wystąpienie dr Szymo-

na Sułeckiego), księgozbioru kapituły kieleckiej (na podstawie inwentarza z 1650 r.; ks. dr Andrzej Kwaśniewski, Wyższe Seminarium Duchowne i Archiwum Diecezjalne w Kielcach), augustianów z Książa Wielkiego (dr Agnieszka Fluda-Krokos, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie) oraz znaków własnościowych z bibliotek dominikanów w Krakowie (Marek Miławicki OP, Dominikański Instytut Historyczny w Krakowie) i Sieradzu (dr Tomasz Stolarczyk, Uniwersytet Łódzki). Przedstawiono również proveniencje zarejestrowane w zbiorach księży misjonarzy w Krakowie (ks. dr Waław Umiński CM, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie), krakowskich bonifratrów (Marek Bebak, UJ, Biblioteka i Archiwum Konwentu Bonifratrów w Krakowie) oraz stan badań nad biblioteką bazylianów z Supraśla (dr Katarzyna Zimnoch, Uniwersytet w Białymstoku).

Ciekawe i nieznane dotąd informacje znalazły się w wypowiedziach badaczy zajmujących się opracowaniem zbiorów Biblioteki Katedralnej i Biblioteki Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Jakub Łukaszewski (UAM) omówił inkunabuły odnalezione w trakcie inwentaryzacji zasobu Biblioteki Archiwum, a dr Piotr Pokora (UAM) przybliżył kolekcje arcybiskupów i kanoników gnieźnieńskich przekazane Bibliotece Katedralnej. Do Gniezna trafiały również zbiory po skasowanych klasztorach z terenu Wielkopolski (cystersów, benedyktynów, franciszkanów, norbertanek ze Strzelna, dominikanów, kanoników regularnych laterańskich). Księgozbiór benedyktynów z Lubinia przedstawił Radosław Franczak (UAM), a Michał Muraszko (Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie) – kolekcję kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego.

Ważnym i oczekiwanym przez uczestników spotkania punktem programu był panel dyskusyjny, moderowany przez Mariannę Czupnik z Gabinetu Starych Druków BUW, dotyczący potrzeby powstania polskiej bazy proveniencyjnej. Rozważania nad tą problematyką (na temat konstrukcji bazy; czy powinna działać ona w połączeniu z katalogiem NUKAT; w jaki sposób biblioteki dotychczas rejestrowały zapisy proveniencyjne) zaowocowały decyzją o powołaniu grupy roboczej, która przygotowuje założenia dla ogólnopolskiej bazy.

Podczas konferencji miała również miejsce prezentacja cymeliów ze zbiorów Działu Starych Druków Ossolineum oraz zwiedzanie Muzeum Pana Tadeusza.

Materiały z konferencji – jak zapowiedzieli organizatorzy – zostaną opublikowane w tomie zbiorowym. Prezentacje będą udostępnione na stronie CERL.

Martyna Osuch
Warszawa

Znawcy opraw w Coburgu. 21 Kongres zorganizowany przez Arbeitskreis für die Erfassung, Erschliessung und Erhaltung historischer Bucheinbände (AEB), Biblioteka Krajowa w Coburgu (Landesbibliothek Coburg), 27-29 X 2016 r.

W dniach 27-29 października 2016 r. w Bibliotece Krajowej w Coburgu (Landesbibliothek Coburg) odbył się kongres tegumentologiczny, zorganizowany przez robocze grono zajmujące się rejestracją, opracowaniem i zachowaniem historycznych opraw książkowych (AEB)¹. Międzynarodowe gremium po raz 21 spotkało się w celu wymiany doświadczeń i spostrzeżeń na tematy związane z historycznymi oprawami. Jak każdego roku w programie oprócz referatów poświęconych kwestiom opracowawczym znalazły się również zajęcia szkoleniowe.

W latach 1543-1549 na zlecenie Johanna Ernsta von Sachsen-Coburg (1521-1553), przyrodniego brata elektora Jana Fryderyka I, wybudowano zamek Ehrenburg, w którym znajduje się obecnie Biblioteka Krajowa w Coburgu, goszcząca tegorocznych uczestników kongresu. Na początku XVI w. linia ernestyńska dynastii Wettynów, do której należał J.E. von Sachsen-Coburg, stała u szczytu potęgi. Do 1547 r. należała do nich Wittenberga i godność elektorska Saksonii. Zawile dzieje tej dynastii w czasie reformacji, losy książęcych księgozbiorów, których fragmenty znajdują się w zamkowych magazynach, przedstawiła dyrektor coburskiej ksiąźnicy, dr Silvia Pfinster, w wystąpieniu pod tytułem *Krajowa biblioteka w Coburgu – ernestyńska biblioteka książęca w dzisiejszej Bawarii*. Był to wnikliwy komentarz do prezentowanej podczas obrad wystawy cymeliów z książęcych księgozbiorów, noszącej tytuł *Panie, spraw, żebym przetrwał przy Twoim słowie. Dynastia i konfesja na oprawach z książęcej dynastii Ernestynów*². Wystawiono na niej 45 zabytkowych obiektów, wśród których znalazły się książki elektora Rzeszy Niemieckiej Jana Fryderyka II (1529-1595), woluminy należące do władców kolejnych generacji: Jana Kazimierza

---

¹ Zob. *Tagung*, [online] <<http://aeb.staatsbibliothek-berlin.de>> (24.11.2016).

² Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: *Herr, erhalte mich bei Deinem Wort. Dynastie und Konfession auf ernestinischen Fürsteneinbänden*.

(1564-1633), Fryderyka Wilhelma I (1562-1602) i innych³. Członkowie dynastii ernestyńskiej wykazywali głęboką religijność, co miało swoje odzwierciedlenie w doborze księgozbioru oraz zdobieniu opraw (za motto wystawy posłużyła rodzinna dewiza). Prezentowane cymelia są nie tylko świadectwem osiągnięć sztuki introligatorskiej, lecz także nośnikiem idei, środkiem przekazu w czasach sporów religijnych i rodzinnych konfliktów. Jako przykład może posłużyć oprawa książki *Confessionschrift...* (Jena 1599) autorstwa niemieckiego teologa Simona Musaeusa (Musäusa, 1529?-1582?), będącej własnością m.in. Zofii Saksońskiej, z domu Brandenburg (1568-1622). Górna okładzina woluminu ozdobiona została medalionami przedstawiającymi czterech ewangelistów, a w centrum umieszczono malowany portret Marcina Lutra. Na dolnej natomiast centralnie przedstawioną scenę Ukrzyżowania otaczają umieszczone w narożach wizerunki Jana Fryderyka II Saksońskiego i jego trzech synów. Zarówno książkę, jak i jego synowie uznawali się za obrońców czystego słowa Bożego (w rozumieniu popularyzowanym przez Marcina Lutra), co doskonale oddaje omawiana oprawa.

Dla szerszej publiczności wystawę otworzono już po zakończeniu obrad – 31 października, będzie ona dostępna do 24 lutego przyszłego roku i jest jedną z wielu ciekawych inicjatyw związanych z „dekadą Lutra”, a więc z obchodami 500-lecia reformacji w Niemczech.

Historią niemieckich badań oprowoznawczych i ich perspektywami na przyszłość zajął się dr Holger Nickel z Berlina. W wystąpieniu *20 lat Schwenke/Schunke – i co dalej?*⁴ przypomniał zarówno fundamentalną dla tegumentologii pracę Paula Schwenkego, badacza, dyrektora Biblioteki Królewskiej w Berlinie (obecnie Staatsbibliothek zu Berlin), opracowaną i częściowo wydaną przez Ilse Schunke i Konrada von Rabenau⁵, jak i działalność Ernsta Kyriśsa⁶. Wskazał na różnorodność i niekompletność materiału zebranego w tych pracach. Podkreślił konieczność kontynuowania badań nad historycznymi oprawami, uzupełniania i korygowania wcześniejszych ustaleń oraz aktualizowania i opracowywania materiału dostępnego w bazie opraw *Einbanddatenbank*, prowadzonej przez Państwową Bibliotekę

³ Zob. więcej w: *21. AEB-Jahrestagung vom 27. bis 29. Oktober 2016 in der Landesbibliothek Coburg. Herr, erhalte mich bei Deinem Wort. Dynastie und Konfession auf ernestinischen Fürsteneinbänden. Handreichung zur Ausstellung*, [online] <http://aeb.staatsbibliothek-berlin.de/dokumente/BroschuereKomplett_Ausstellung_Coburg_2016.pdf> (24.11.2016).

⁴ Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: *20 Jahre Schwenke/Schunke*.

⁵ Zob. I. Schunke, Konrad von Rabenau, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen: nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*, 2 Bd., Berlin 1979-96.

⁶ Zob. E. Kyriß, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*, 4 Bd., Stuttgart 1951-58.

Berlińską⁷. Podstawę tego zbioru danych stanowią przerysy opraw (głównie z XV i XVI w.) pochodzące z siedmiu niemieckich bibliotek, m.in. z Państwowej Biblioteki Berlińskiej, Biblioteki księcia Augusta w Wolfenbüttel (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel) i Wirtemberskiej Biblioteki Krajowej w Stuttgarcie (Württembergische Landesbibliothek Stuttgart). W bazie tej dr H. Nickel upatruje możliwość stopniowego scalania niejednorodnej materii, jaką stanowią wspomniane odwzorowania opraw. Podkreślał również, iż konieczne jest nawiązanie współpracy z mniejszymi księżnicami, instytucjami, m.in. z bibliotekami klasztorными. O gotowości podjęcia kooperacji z *Einbanddatenbank* wspomniał podczas swego wystąpienia cysters, kierownik pracowni intrologatorskiej o. Matthias Schäferhoff z Heiligenkreuz w Austrii. Na przykładzie aktywności tego klasztoru omówił *Piśmiennictwo i produkcję książki w klasztorach cystersów*⁸. Prelegent w referacie, rozpoczynającym się od cytatu z reguły zakonnej św. Benedykta: „Ora et labora et lege”, przedstawił przepisy zakonne dotyczące sporządzania ksiąg i ich zdobienia w cysterskich klasztorach (przykładowo tomów nie wolno było oprawiać w kosztowne materiały i ozdabiać szlachetnymi metalami) oraz przybliżył działalność tamtejszych skrytoriów. Zaprezentował przykłady zabytkowych ksiąg przechowywanych w klasztornej *librarii* i problemy związane z ich stanem zachowania. W opactwie Heiligenkreuz znajdują się m.in. średniowieczne rękopisy i inkunabuły, funkcjonuje również nowoczesna biblioteka przeznaczona dla słuchaczy wyższej szkoły duchownej. Ciekawostką była prezentacja psalterza wydanego w 2006 r., a oprawionego w klasztornej intrologatorni.

Działalności salzburskiego iluminatora i intrologatora Ulricha Schreiera (ok. 1430-1490) poświęciła swą uwagę Beatrix Koll z Biblioteki Uniwersyteckiej w Salzburgu (Universitätsbibliothek Salzburg)⁹, autorka katalogu rękopisów tejże księżnicy¹⁰. Przedstawiła rezultaty badań nad identyfikacją woluminów z warsztatu Schreiera, czynnego w Salzburgu od lat siedemdziesiątych XV w. Na podstawie cech formalnych dekoracji opraw i zdobienia tekstu zidentyfikowano dotychczas 17 rękopisów i 19 inkunabułów. Jak zaznaczyła prelegentka, prace te przyniosły z jednej strony rozpoznanie nieznanych do-

⁷ Zob. *Digitalisierung der Durchreibungen von Bucheinbänden des 15. und 16. Jahrhunderts*, [online] <<http://www.hist-einband.de/>> (24.11.2016).

⁸ Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: *Schriftlichkeit und Buchproduktion in Zisterzienserköstern*.

⁹ Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: *Salzburger Einbände des 15. Jahrhunderts in Nachfolge Ulrich Schreiers*.

¹⁰ Zob. B. Koll, *Die Handschriften des Mittelalters der Universitätsbibliothek Salzburg: Handschriftenkatalog*, [online] <<http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/webseite/hsskat.htm>> (24.11.2016); też *Farbenpracht auf Pergament: gotische Handschriften für die Salzburger Erzbischöfe an der Universitätsbibliothek Salzburg*, Luzern 2015.

tań egzemplarzy, z drugiej zaś zrodziły kolejne pytania dotyczące działalności artysty. Zaprezentowała również opisy omawianych woluminów dostępne w salzburskim katalogu bibliotecznym oraz możliwości ich wyszukiwania¹¹. Podkreśliła przy tym, że chociaż tak szczegółowe opisy, wraz z materiałem ilustracyjnym, posiada jedynie niewielka część księgozbioru, jest to jednak model docelowy opracowywania kolejnych partii historycznych kolekcji. W taki sposób jako pierwsze będą opracowywane wszystkie inkunabuły Biblioteki Uniwersyteckiej.

Na temat twórczości wüzburgskiego introligatora Sebastiana Vierheiliga (1762-1805) mówiła Angelika Pabel, kustosz zbiorów specjalnych ksiąźnicy uniwersyteckiej w Würzburgu (Universitätsbibliothek Würzburg)¹². O jego działalności niewiele wiadomo, tym bardziej interesujące były ustalenia prelegentki. S. Vierheilig zapisał się w pamięci potomnych nowatorską techniką zdobienia opraw motywami antycznymi w stylu etruskim. Rozwinął się on w Anglii pod koniec XVIII w., a powstał pod wpływem m.in. sztuki Rafaela czy drukowanego opracowania – autorstwa Williama Hamiltona – zbioru greckich i etruskich waz¹³. Takie motywy w pracach S. Vierheiliga odnajdujemy od 1792 r. Ponadto jako pierwszy w Niemczech zastosował metodę zdobienia obcięć kart *Fore-Edge Painting*, czyli dekorowania ich malowanymi pejzażami.

O oprawach nakładowych ze zbioru Niemieckiego Archiwum Literatury w Marbach (Deutsches Literaturarchiv Marbach) mówił Roland Stark. Zaprezentował twórczość Jana Tschicholda (1902-1974)¹⁴, jednego z największych typografów XX w., dostarczając wiele szczegółów na temat jego działalności i okładek przechowywanych w Archiwum.

Oprócz referatów organizatorzy obrad zaproponowali (do wyboru) udział w warsztatach oprowoznawczych, odwiedzenie Gabinetu Miedziorytów coburskiego muzeum (Kupferstichkabinett der Kunstsammlungen der Veste Coburg) – z bogatą kolekcją rysunków i grafik mistrzów tworzących od XV w. do współczesności, zwiedzenie bibliotecznych magazynów oraz wizytę w miejskim archiwum (Staatsarchiv Coburg). Pisząca te słowa skorzystała z możliwości uczestniczenia w warsztatach pt. „Techniki i materiały opraw książkowych” prowadzonych przez Daga-Ernsta Petersena, emerytowanego

---

¹¹ Opisy dzieł pochodzących ze salzburskiego warsztatu Schreiera są dostępne na stronie *Die Werke des Salzburger Buchkünstlers Ulrich Schreier an der Universitätsbibliothek Salzburg*, [online] <<http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/webseite/schreier.htm>> (24.11.2016).

¹² Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: „*In wie weit meiner Erfindung einiger Verdienst zukomme...*” *Der Würzburger Buchbinder Sebastian Vierheilig (1762-1805)*.

¹³ Zob. W. Hamilton, *Collection of Etruscan, Greek and Roman antiquities...*, Naples 1766.

¹⁴ Tytuł oryginalny referatu w języku niemieckim: *Jan Tschichold als Sonderfall in den Beständen des Deutschen Literaturarchivs zu Einbänden und Schutzumschlägen*.

szeffa pracowni konserwatorskiej Biblioteki księcia Augusta w Wolfenbüttel. Celem tych zajęć było wspólne zapoznanie się ze specyfiką technik, materiałów i dekoracji wybranych opraw ze zbiorów coburskiej Biblioteki Krajowej. Każdy z uczestników opisywał obiekt według podanej systematyki – od bloku książki (określenia materiału, wyklejek, szycia itd.) poprzez charakterystykę oprawy po technikę jej wykonania. Ponadto uczyliśmy się rozpoznawania elementów konstrukcji opraw książkowych (używając do tego fachowej terminologii), po których można identyfikować warsztaty intrologatorskie.

Dodatkową atrakcją kongresu było zwiedzenie Veste Coburg, czyli miejskiej warowni, w której przez pięć miesięcy 1530 r., przebywał i tworzył M. Luter. W zamkowym muzeum oprócz pokoi związanych z pobytem Lutra obejrzelśmy galerię malarstwa z licznymi pracami Lucasa Cranacha starszego.

Materiały z tegorocznych obrad ukażą się w przyszłorocznym, jesiennym numerze „Einband-Forschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschliessung und Erhaltung Historischer Bucheinband”. Każdy z uczestników otrzymał najnowszy zeszyt tego periodyku oraz ilustrowany przewodnik po wystawie *21. AEB-Jahrestagung...*, zawierający opisy prezentowanych cymeliów wraz z literaturą przedmiotu¹⁵. Obydwie publikacje będą niebawem dostępne w księgozbiornym podręcznym Gabinetu Starych Druków BUW.

Na kolejne miejsce spotkania sympatyków historycznych opraw, przewidziana jest Biblioteka Uniwersytecka w Augsburgu (Universitätsbibliothek Augsburg).

Joanna Milewska-Kozłowska
Warszawa

---

¹⁵ Dostępny również w formie elektronicznej na stronie: <http://aeb.staatsbibliothek-berlin.de/dokumente/BroschuereKomplett_Ausstellung_Coburg_2016.pdf> (24.11.2016).

Konferencja naukowa „Księgozbiory historyczne w bibliotekach archiwów państwowych”, Archiwum Państwowe w Szczecinie, 29 XI 2016

W dniu 29 listopada 2016 r. Archiwum Państwowe w Szczecinie gościło pracowników bibliotek archiwów państwowych z Torunia, Wrocławia, Krakowa i Opola biorących udział w konferencji naukowej pt. „Księgozbiory historyczne w bibliotekach archiwów państwowych”. Sympozjum było pierwszym tego typu przedsięwzięciem mającym na celu prezentację i przybliżenie działalności bibliotek archiwów państwowych. Zbiory tych księżnic stanowią naturalne uzupełnienie archiwaliów – bywa, że unikatowe w skali europejskiej. Trzeba bowiem podkreślić, iż niektóre księgozbiory bibliotek archiwów państwowych są zasobne w opracowania bardzo cenne, nierzadko występujące w pojedynczych egzemplarzach, i jak dotąd mało rozpoznane. Zagadnieniu temu poświęcone było wystąpienie Janiny Kosman z Archiwum Państwowego w Szczecinie, która w swoim komunikacie przedstawiła w przybliżeniu stan posiadania zasobów starodrukowych bibliotek archiwalnych oraz omówiła formy popularyzacji tego typu zbiorów, przybierające kształt nie tylko artykułów i przyczynków, lecz też drukowanych katalogów.

Mateusz Superczyński z Archiwum Państwowego w Toruniu zaprezentował temat *Starodruki w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Toruniu na tle jego dziejów*. Prelegent podkreślił, iż toruńskie archiwum, jako jedno z najstarszych w Polsce, posiada w swoim zbiorze bibliotecznym – stanowiącym bibliotekę podręczną i naukową – liczną grupę starych druków, które znalazły się w nim w różnych momentach historii samego archiwum. Wiele z nich zostało wyłączonych z poszczególnych zespołów archiwalnych w trakcie opracowania, inne trafiły do biblioteki archiwum jako darowizny lub przejęcia z innych instytucji czy bibliotek. Placówkę biblioteczną Archiwum Państwowego w Toruniu zaczęto organizować jako podręczną, wydzielając książki z zasobu archiwalnego. Już pod koniec XIX w. gromadzono pierwsze wydawnictwa dla biblioteki, jako komórki organizacyjnie związanej z archiwum, mającej kompletować dzieła niezbędne do prac archiwalnych oraz historyczne, dotyczące dziejów miasta i regionu. W drugiej części wystąpienia prelegent skupił się na proveniencji omawianego księgozbioru – wykazywał, iż znaczna część starych druków posiadanych przez toruńskie archiwum pochodzi z dawnej Biblioteki Radzieckiej miasta Torunia¹.

---

¹ Na ten temat zob. też K. Kopiński, *Biblioteka Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Rocznik Toruński” 2002, R. 29, s. 227-234.

Są to w szczególności pozycje związane z ustrojem Prus, a więc statuty, uchwały i konstytucje. Do najstarszych należą drukowane konstytucje sejmowe, głównie z sejmów walnych koronnych warszawskich od 1618 r., wydane w drukarni Andrzeja Piotrkowczyka w Krakowie. Wśród starodruków znajdują się również konfederacje i przywileje. Dostrzec można też wyraźny związek części ksiązek z Archiwum Szczanieckich z Nawry – z racji licznych znaków proveniencyjnych Jana Szczanieckiego. Są to dzieła dotyczące historii miast pruskich, Królewca, Gdańska, a także uczonych i wybitnych osobistości z Prus, *lauda* oraz ordynacje pruskie. Część ksiązek nosi także ślady dawnej przynależności do Ewangelickiej Gminy Wyznaniowej Staromiejskiej w Toruniu oraz do prywatnych bibliotek wybitnych pastorów toruńskich, w tym Johanna Andreasa Hevelkego czy Jacoba Zablera. Są to przede wszystkim dzieła teologiczne, traktaty filozoficzne i śpiewniki. Niektóre tomy pochodzą z biblioteki Archiwum Miejskiego w Chełmnie, wśród nich księga czarów *Onomatologia Cvriosa Artificiosa Et Magica oder ganz natürlisches Zauber-Lexicon...* (Ulm-Frankfurt- Lipsk) z 1759 r. Cenne wydania trafiły do biblioteki archiwum niejednokrotnie szczęśliwym trafem. Prelegent podał jako przykład kronikę autorstwa Jacoba Heinricha Zerneckiego *Historiae Thoruniensis Naufragae Tabulae, oder Kern der Thomischen Chronike...* (Toruń 1711), którą odnaleziono na zwalach ksiązek gotowych do wywiezienia w latach 1944-1945 na stacji we Wschowie. Zawile drogi, jakie przebyły stare druki biblioteki archiwum toruńskiego, i ich różnorodna proveniencja odzwierciedlają także dzieje tej instytucji. Na uwagę zasługuje ich wyjątkowa wartość historyczna. Autor wystąpienia podkreślił, iż pomimo istniejących pomocy informacyjnych (K. Kopiński, J. Milewska-Kozłowska, *Stare druki w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu* „Folia Toruniensia” 2002, t. 2-3, s. 133-177) wykorzystanie tego zasobu jest niewielkie i wciąż pozostaje on słabo rozpoznany z uwagi na brak katalogu cyfrowego.

Kolejny referat zatytułowany *Jedno archiwum – niejeden ślad: tropem proveniencji księgozbioru historycznego biblioteki Archiwum Państwowego we Wrocławiu* wygłosiła Bożena Kumor-Gomułka, reprezentująca wymienioną placówkę. Zasobna w bez mała 27 000 woluminów biblioteka posiada dziś jeden z bardziej znaczących zbiorów o charakterze śląskoznawczym. Znaczący wpływ na ich profil ma poniemiecki księgozbiór historyczny o niekwestionowanej wartości naukowej, stanowiący niespełna 80% całej kolekcji. Wyróżnia się w nim kolekcja ok. 300 starych druków, z których najstarsze pozycje sięgają XVI w. Chociaż tradycje gromadzenia księgozbioru fachowego we wrocławskim Archiwum Państwowym sięgają pierwszych dekad XIX w., wraz ze zniszczeniem w 1945 r. siedziby dawnego Staatsarchiv Breslau przepadły bez śladu mozolnie kompletowane zbiory biblioteczne. Tworzenie od podstaw od końca lat czterdziestych XX w. zasobu biblioteki i żmudny proces odtwarzania jego struktury treściowej zapoczątkowały

różnorodnością proveniencyjną obecnych zbiorów historycznych. Daje to dziś doskonale pole badawcze dla identyfikacji dawnych – niefunkcjonujących już samoistnie – kolekcji książkowych, zarówno instytucjonalnych, jak i prywatnych. Swoiste *novum* stanowią w szczególności, „odkrywane” w księgozbiornie historycznym w postaci skąpych niejednokrotnie resztek, niegdysiejsze zbiory prywatne, identyfikowane dzięki znakom własnościowym, takim jak podpisy, pieczęcie, ekslibrisy, superekslibrisy czy inne ślady przynależności. Prowadzą one do licznych księgozbiorów, gromadzonych przez dawnych śląskich (i nie tylko) przedstawicieli świata kultury, nauki, polityki, ekonomii i innych dziedzin życia społecznego. Znaki te zostały szczegółowo i interesująco przedstawione przez prelegentkę, która w podsumowaniu swego wystąpienia stwierdziła, iż:

dzięki znakom własnościowym, kapitalnym, choć rzadko wykorzystywanym źródłom wiedzy, fakt, że kolekcje te kiedykolwiek istniały, ma szansę zostać zapisanym w świadomości historycznej. Ujawnienie zaś faktu ich funkcjonowania w przeszłości skłania ku refleksji, by przynajmniej niektóre z nich stać się mogły w przyszłości przedmiotem dalszego postępowania badawczego.

Z kolei Bożena Lesiak-Przybył w prezentacji *Starodruki w bibliotece Archiwum Narodowego w Krakowie* przedstawiła zbiór, który nie doczekał się dotychczas szerszego omówienia w literaturze przedmiotu. Toteż konferencja była okazją, by przybliżyć aktualny stan zawartości tego zasobu. Księgozbiór historyczny archiwum liczy blisko 770 dzieł wydanych przed 1801 r. W tej liczbie 30 starych druków pochodzi z XVI, 212 – z XVII i 526 – z XVIII w. Najstarszy posiadany tytuł – *Liber horarum[m] Canonicarum s[e]c[un]d[u]m vera[m] rubrica[m] sive notulam ecclesi[a]e Cracoviensis* – został wydany w 1508 r. w oficynie Jana Hallera w Krakowie. Kolejne dwa, współprawne, niezwykle ważne dzieła pochodzą z 1521 r. Jest to *Chronica Polonorum* Macieja Miechowity i traktat historyczny Ludwika Decjusza *De vetvstatibvs Polonorvm liber I. De Iagellonvm familia liber II. De Sigismvndi regis temporibvs liber III*. Przechowywane w archiwum stare druki reprezentują zarówno polonika, jak i druki obce. Najliczniejsze są wydawnictwa krakowskie (ok. 275). Proveniencja kolekcji starodrucznej jest zróżnicowana. Składają się na nią dary, przejęcia z materiałami archiwalnymi oraz zakupy. Największa grupa proveniencyjna księgozbiornie pochodzi z darów. Niezwykle cenne egzemplarze archiwum zawdzięcza: Ambrożemu Grabowskiemu, Józefowi Serudze i Franciszkowi Biesiadeckiemu oraz Józefowi Muczowskiemu, Karolowi Estreicherowi, Kazimierzowi Kaczmarczykowi i innym. Wśród starych druków przejętych w latach osiemdziesiątych XIX w. wraz z materiałami archiwalnymi z archiwum miejskiego znała-

zło się 59 wydawnictw pochodzących z biblioteki Hieronima Pinocciego (1612-1676), kupca, sekretarza królewskiego i dyplomaty. Stanowią one nieoceniony fragment księgozbioru krakowskiego archiwum. W kolekcji tej jest dziesięć starych druków wydanych w XVI w., choć dominują publikacje z siedemnastowiecznych oficyn włoskich, niemieckich oraz niderlandzkich. Kolejną grupę proveniencyjną stanowią dzieła zakupione. Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa starało się pozyskiwać ciekawe wydawnictwa, zwłaszcza dotyczące historii Krakowa. Nie były to nabytki przypadkowe. Wszystkie stanowią dzieła znakomite i poszukiwane. Tematyka starych druków zgromadzonych w Archiwum Narodowym w Krakowie jest bardzo różnorodna: literatura religijna, traktaty historyczne, herbarze, kalendarze, druki urzędowe, w tym konstytucje sejmowe, dzieła z zakresu wojskowości i medycyny oraz czasopisma. Są to przeważnie publikacje samoistne, ale jest też kilka współopranych (tzw. klocków). Stare druki zgromadzone w bibliotece Archiwum Narodowego w Krakowie tworzą niezwykle cenny księgozbiór, w którym znajduje się wiele doborowych pozycji z zakresu prawa, historii, teologii, geografii, poradnictwa i literatury pięknej – publikacji mających znaczenie dla badacza kultury, polskiego i obcego piśmiennictwa tamtych czasów. Wiele wśród nich wydawnictw unikatowych. Kolekcja może też stanowić źródło ciekawych informacji proveniencyjnych. Obliguje to – jak skonstatowała prelegentka – do podjęcia dalszych szczegółowych badań, prowadzących do lepszego rozpoznania kolekcji.

Przedmiotem wystąpienia Kacpra Pencarskiego z Zakładu Archiwistyki i Studiów Regionalnych Akademii Pomorskiej w Słupsku były kwestie dotyczące zasobu bibliotecznego pruskiego Archiwum Państwowego (Staatsarchiv) w Szczecinie w latach 1831-1945. Autor scharakteryzował zasób biblioteki archiwalnej od chwili jego kształtowania, opartego pierwotnie na współpracy z osobami prywatnymi i instytucjami, w tym z Towarzystwem Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde), po zinstytucjonalizowane formy pozyskiwania wydawnictw zwartych i ciągłych. Referent przedstawił uwarunkowania związane z gromadzeniem książek drogą umów, zakupów, darowizn, przesunięć pomiędzy zespołami (zbiorami) oraz w ramach prawa do egzemplarza obowiązkowego i prezencyjnego. Nieco miejsca poświęcił również charakterystyce druków ulotnych i formom ich pozyskiwania jako materiału niezwiązanego bezpośrednio z zasobem archiwalnym, lecz – bibliotecznym. Zwrócił też uwagę na polonika, które stanowiły niemałą część księgozbioru, metodycznie kształtowanego dzięki wskazówkom Generalnego Dyrektora Archiwów Państwowych w Berlinie. W referacie swoje miejsce znalazły także kwestie związane z ewidencją i opracowaniem naukowym księgozbio-

ru zgodnie ze znormalizowanymi przepisami obowiązującymi w pruskich archiwach państwowych.

Kolejne referentki – Aneta Malik i Bernadeta Gurbierz z Archiwum Państwowego w Opolu – przygotowały wystąpienia: *Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu. Dzieje i charakterystyka księgozbioru oraz Udostępnianie materiałów bibliotecznych. Kierunki wykorzystania w ofercie naukowej i edukacyjnej archiwów*. Biblioteka ta powstała stosunkowo późno, bowiem dopiero w 1953 r. Jej zasadniczy zrąb stanowi księgozbiór podręczny zgromadzony w Archiwum Zarządu Miejskiego w Opolu. Większość przechowywanych w niej wydawnictw niemieckojęzycznych to spuścizna po instytucjach działających na terenie byłej rejencji opolskiej do zakończenia działań wojennych. Pozostałe to dary osób prywatnych oraz publikacje pozyskane podczas różnego rodzaju akcji ogłaszanych na łamach prasy lokalnej. Na przestrzeni lat księgozbiór sukcesywnie się rozrastał. Według stanu na 31 XII 2015 r. biblioteka posiada: 9796 pozycji zwartych, 11 896 woluminów czasopism, 229 starych druków, dwa rękopisy, 2789 mikrofilmów obcej proveniencji, 43 dokumenty elektroniczne, 130 materiałów oglądowych i jedną mapę. Zbiory biblioteczne stanowią doskonałe uzupełnienie warsztatu pracy archiwistów i historyków odwiedzających archiwum. Najcenniejszymi są rękopisy i stare druki. Biblioteka posiada unikatowy *Mszał* z kościoła św. Barbary w Nysie z końca XV w. Tę pięknie iluminowaną księgę liturgiczną uczestnicy konferencji mogli zobaczyć dzięki przygotowanej przez prelegentki prezentacji. *Mszał* stanowi prawdopodobnie jedyny ślad po księgozbiorze klasztoru sióstr bernardynek, które do sekularyzacji w 1810 r. prowadziły w Nysie przytułek i szpital, zaś kościołek św. Barbary służył im jako kaplica szpitalna. Drugi cenny egzemplarz, którego dzieje zostały przybliżone w referacie, to rękopiśmienny *Śpiewnik nyski* z 1742 r. Jego pierwotnej proveniencji nie udało się ustalić. Z kolekcji starych druków prelegentki wymieniły książki o tematyce historycznej, chociażby kilkutomowe wydawnictwo *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* autorstwa Friedricha Alberta Zimmermanna z lat 1784-1796 i *Diplomatische Beyträge zur Untersuchung der schlesischen Rechte...* Johanna Ehrenfrieda Bömego z 1770 r. Autorki wystąpienia zwróciły też uwagę na zachowane relacje z podróży, wyliczając: *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka und die Grafschaft Glatz...* autorstwa Johanna Friedricha Zöllnera z 1793 r., *Curieuse Beschreibung seiner gethanen Reise aus Hollstein nach Mußcau und Persien und was sich darauff sonderbahres begeben und zugetragen* Adama Oleariusza z 1656 r. oraz spisane przez Franza Ferdinanda von Troilo *Orientalische Reise-Beschreibung...* z 1676 r. Z bogatych zbiorów gmin ewangelickich przechowywane są w bibliotece: *Sacra Biblia* z 1705 r., *Kurz-gefasste Kirchen-Historie der böhmischen Brüder...* Jana Amosa

Komeńskiego z 1739 r. oraz kilka tomów wykładni katechizmu Marcina Lutra z XVI w. (w jednym z nich znajdują się również wpisy urodzeń dzieci pastora). Do trwałych śladów obecności Kościoła rzymskokatolickiego na Opolszczyźnie oprócz wspomnianych rękopisów autorki zaliczyły *Vitae Sanctorum* z 1678 r. Ważne miejsce w bibliotece opolskiego archiwum zajmują publikacje z XIX i XX w. (monografie poszczególnych miast rejencji opolskiej, opracowania geograficzno-historyczne, książki adresowe). Nieco uwagi poświęcono także czasopismom o tematyce śląskiej – najważniejsze wśród nich to „Schlesische Provinzialblätter” (1785-1874), „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” (1887-1929), wydawnictwa urzędowe, jak „Amtsblatt der Regierung zu Oppeln” (1811-1935), oraz dzienniki, w tym „Oppelner Zeitung” (1906-1935). Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu przechowuje również wydawnictwa urzędowe opublikowane po zakończeniu II wojny światowej, m.in. dzienniki ustaw. Zbiory biblioteczne są sukcesywnie uzupełniane o nowe publikacje związane z archiwistyką i historią regionalną. Pozycje te wykorzystuje się głównie do pracy badawczej i studiów wstępnych nad zespołami archiwalnymi. Przewiduje się wzbogacenie oferty edukacyjnej i wystawienniczej związanej z promocją zbiorów bibliotecznych Archiwum Państwowego w Opolu. Okazją ku temu są chociażby obchody pięćsetlecia ewangelików na Śląsku – planowane są m.in. lekcje oraz wystawy, podczas których będą prezentowane materiały dokumentujące działalność duchownych i gmin ewangelickich na terenie rejencji opolskiej.

J. Kosman z Archiwum Państwowego w Szczecinie w referacie *Zasób biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie XV-XIX w., wykorzystanie i formy popularyzacji* przybliżyła historię biblioteki, czyli jej dzieje do 1945 r. oraz kształtowanie zasobu bibliotecznego polskiego Archiwum Państwowego w Szczecinie. Księgozbiór biblioteczny, o którym mowa, uległ rozproszoniu zarówno podczas II wojny światowej, jak i po jej zakończeniu. Polscy archiwiści i bibliotekarze w drugiej połowie lat czterdziestych XX w. podjęli trud scalenia kolekcji oraz jej ponownego skatalogowania. Biblioteka szczecińskiego archiwum posiada obecnie jeden z największych zbiorów starych druków wśród bibliotek archiwów polskich. Wagę tej kolekcji podnosi fakt obecności inkunabułów. Ponadto 1650 woluminów starych druków i około 2000 pism okolicznościowych datowanych do końca XVIII w. czynią ten zasób drugim pod względem wielkości w Szczecinie. Większość starych druków to książki w językach niemieckim i łacińskim, niewielką część stanowią publikacje włoskie, francuskie, szwedzkie i polskie. Zakres tematyczny tego zbioru należy określić jako uniwersalny. Interesującą i cenną kolekcję stanowią pomeranika, druki wyodrębnione z uwagi na problematykę pomorską oraz miejsce wydania. Wśród zasobu starodrucznego zwraca uwagę również

kolekcja druków ulotnych i okolicznościowych. Zbiór wydawnictw opublikowanych od początku XIX w. jest oczywiście znacznie obszerniejszy od starodrucznego i zawiera większość podstawowych opracowań na temat dziejów Pomorza. Poważną część zasobu stanowią czasopisma – niezwykle cenne źródło do studiów pomorskich. Zbiory biblioteczne są stale przedmiotem zainteresowania tak badaczy dziejów regionu, jak i innych osób wykorzystujących zasób archiwalny. M.in. z tego powodu kilka lat temu w szczecińskim archiwum podjęto trud sporządzenia katalogu pomeraników. W 2013 r. ukazał się tom pierwszy, rejestrujący pomeranika XVI- i XVII-wieczne², natomiast w 2016 r. – XVIII-wieczne³. Oba tomy opublikowano przy wsparciu finansowym Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Zasób biblioteczny jest popularyzowany m.in. poprzez artykuły zamieszczane w czasopismach polskich i niemieckich, wystawy, konferencje, lekcje biblioteczne, coroczne edycje Europejskich Dni Dziedzictwa i Zachodnio-pomorskiego Festiwalu Nauki.

Końcowym akcentem konferencji było wystąpienie Alicji Kościelnej i Pawła Guta, pracowników Archiwum Państwowego w Szczecinie, z referatem *Stare druki w aktach nowożytnych na przykładzie Archiwum Państwowego w Szczecinie*. W aktach nowożytnych zespołów archiwalnych znajduje się pewna liczba – trudna do ustalenia bez szczegółowej kwerendy – starych druków. Stanowią one integralną część spraw, których materialnym zapisem są akta, a z którymi są związane proveniencyjnie. Najwięcej tego typu materiału jest w zespołach: Archiwum Książyk Szczecińskich, Fundacja NMP, Gimnazjum Mariackie, Rękopisy i Spuścizny, Zbiór Gottlieba Lepera. Stare druki w aktach spraw można podzielić na kilka grup/rodzajów. Są to mandaty cesarskie i wezwania na sejmy Rzeszy i sejmy pomorskie (Landtagi), zarządzenia i obwieszczenia władz (cesarza, książyk pomorskich, elektorów brandenburskich, królów pruskich) i urzędów (Sąd Kameralny Rzeszy, Sejm Rzeszy, rejencje, kamery wojenno-skarbowe). Są też druki religijne, szczególnie dotyczące polemik religijnych okresu reformacji, druki okolicznościowe (mowy pogrzebowe, gratulacyjne, ślubne, jubileuszowe), druki-formularze kancelaryjne (kwity opłat, przysięgi urzędnicze, rozstrzygnięcia sporów granicznych), a także gazety. Stare druki stanowią bardzo bogaty i zróżnicowany materiał, a szczególną uwagę zwrócić należy na druki ulotne, będące często jedynymi zachowanym egzemplarzami.

Konferencję zwieńczyła dyskusja, w trakcie której poruszono m.in. takie zagadnienia jak: na ile biblioteki archiwalne uzupełniają zasoby aktowe

² Zob. *Pomeranica XVI i XVII wieku w zbiorach Biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Katalog, oprac. J. Kosman, Szczecin 2013.

³ Zob. *Pomeranica XVIII wieku w zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Katalog, oprac. J. Kosman, Szczecin 2016.

i w jakiej mierze ich zbiory są wykorzystywane przez pracowników archiwów oraz innych użytkowników; czy zdarzają się przypadki wyłączenia z akt książek i innych materiałów drukowanych i włączania ich do zbiorów bibliotecznych oraz jak powszechna jest wśród użytkowników świadomość tego, iż w zasobach aktowych znajduje się wiele cennych starych druków, które stanowią integralną część akt i z tego względu nie zostały wydzielone do księgozbiorów bibliotek archiwalnych. Spotkanie było okazją nie tylko do wymiany doświadczeń, lecz też do pierwszego szerszego rozpoznania za-
bytkowych kolekcji przechowywanych w bibliotekach archiwów państwowych.

Janina Kosman
Szczecin